

Research Article

स्थानिक इतिहासातील वारसा ठेवा नोंदणी प्रणाली : एक अभ्यास

नारायण सखाराम गवळी

प्रस्तावना :

आपला भारत देश सांस्कृतिक ठेव्याबाबत अतिशय संपन्न आहे. या देशास हजारो वर्षांचा सांस्कृतिक इतिहास आहे असे आपण म्हणतो. परंतु या इतिहासाची साक्ष देणारा वारसा ठेवा म्हणजे इतिहासाची साधने नेमकी कोणत्या स्वरूपात आहेत, हा वारसा ठेवा नेमका कसा ओळखायचा, त्याच्या जतनाची का आवश्यकता आहे. मानवी उन्नतीमध्ये त्याचे कोणते महत्व आहे. या वारसा ठेव्याची पाहणी (सर्वेक्षण) कशी करायची. यात कोणकोणत्या बाबी येतात, यासंबंधी स्थानिक इतिहासाच्या दृष्टीने इतिहास अभ्यासकांना, ग्रंथपालांना उपयुक्त होईल अशी मांडणी या शोधनिबंधात करण्यात आलेली आहे.

आपल्या पूर्वजांकडून चालत आलेल्या वंशपरंपरागत संपत्तीच्या अधिकारास वारसा असे स्थूलमानाने म्हणतात. वारसा हा शब्द अरबी आहे. त्याच अर्थाचा हिंदू धर्मशास्त्रातील शब्द दाय (पित्रादिधनं दीयते इति दायः) असून त्याचा अर्थ पिता वगैरे नातेवाईकांकडून मिळणारे धन असा आहे.¹ मराठी भाषिक वारसा या शब्दाचा अर्थ अशा प्रकारे वारसा पध्दतीशी निगडीत असल्याचे दिसून येते. वारस या शब्दापासून वारसा ठेवा हा शब्द तयार झाला असावा. वारसा ठेवा म्हणजे आपल्या पूर्वजांकडून आलेला विविध प्रकारचा वंशपरंपरागत कौटुंबिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, नैसर्गिक वारसा ठेवा होय. हा ठेवा पुढील पिढीकडे संक्रमित होण्याच्या क्रियेमध्ये आपल्या पूर्वजांकडून चालत आलेल्या विविध ठेव्यांचा (बाबींचा) यात समावेश होतो असे लक्षात येते. आधुनिक काळात वारसा ठेव्याची संकल्पना अधिक व्यापक होत गेलेली आढळून येते. मराठी भाषेतील वारसा या शब्दास इंग्रजी भाषेतील Heritage हा शब्द आहे. हा शब्द वारसा ठेव्यासंबंधी व्यापक अर्थाने वापरण्यात आलेला आहे. मॅकमिलन इंग्लिश डिक्शनरी फॉर अॅडव्हान्स लर्नर्समध्ये Heritage या संज्ञेचा अर्थ पुढीलप्रमाणे दिलेला आहे.

'The art building, traditions and beliefs that a society considers important to its history and culture. 'Need for the Asian community to preserve their cultural heritage.' या अर्थामध्ये आशिया खंडातील समाजाने त्यांचा सांस्कृतिक वारसा जतन करण्याची गरजही स्पष्ट केली आहे.²

The New Shorter Oxford English Dictionary मध्ये Heritage या संज्ञेच्या अर्थामध्ये असेही नमूद केले आहे की, 'देशातील वारसा मूल्याच्या विविध बाबी राष्ट्रीय विकास करताना जपल्या जाव्यात. त्यांचे मूळचे ऐतिहासिक महात्म्य आधुनिक विकासात लोप पावू नये. त्यांच्या संवर्धनाची काळजी घ्यावी.' या अर्थामध्ये वारसा ठेवा जपला जावा व तो सुस्थितीत मागील पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे हस्तांतरीत करावा असा संकेत दिलेला आहे.³

वारसा ठेवा म्हणजे एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे संक्रमित होणारी विशिष्ट समाजाची, देशाची पारंपारिक संस्कृती होय. यामध्ये पारंपारिक सांस्कृतिक वारसा ठेव्यात पूर्वजांच्या जीवनातील उल्लेखनीय विविध घटना घडामोडी, नाविण्यपूर्ण अशा वस्तूंची निर्मिती, त्यांची संपत्ती, तसेच देशातील विलोभनीय नैसर्गिक स्थळे, सागरकिनारे, ऐतिहासिक इमारती व यंत्रसामुग्री आदि बाबींचा यात समावेश होतो. त्याचबरोबर विशिष्ट राष्ट्राची अथवा लोकसमुहाची श्रध्दा,

मूल्ये, परंपरा, सामाजिक सभ्यता व सुसंस्कृतपणा, अभिरुची, कला, साहित्य, संगीत, चित्र, तत्वज्ञान, जीवनक्रम, अनुभव, शिक्षण, बौद्धिक उपक्रम, उद्योग व्यवसायातील विशेष क्लृप्त्या आदि बाबी येतात.^४

आधुनिक काळात वारसा ठेव्याची संकल्पना अधिक व्यापक होत गेली. वारशाचा पूर्वीचा संदर्भ विस्तृत होत गेला. कालपरत्वे राष्ट्रवाद आणि राष्ट्रीय वारसा या संकल्पना एकत्रितरित्या दृढ होत गेल्या. आज राष्ट्रीय वारशाने त्या संबंधीत राष्ट्राची ओळख होवू लागली आहे. अनेक देशांच्या राष्ट्रध्वजावर त्या ठिकाणच्या वारसा ठेव्यास चिन्हाचा मान मिळाला आहे. या वारशांमध्ये पूर्वजांच्या मूर्त, अमूर्त वस्तू, वंशावळी, रुढीपरंपरा, संकेत, चालिरिती, प्रघात, रितीरिवाज, धार्मिक विधी, नीतीतत्वे, जीवनमूल्ये, संस्कार, लिखित-अलिखित सामाजिक घटना, सांस्कृतिक चळवळी, कलाकृती स्मारके, धार्मिक स्थळे, विविध क्षेत्रातील बौद्धिक उपक्रम, साहित्यिक ठेवा, नैसर्गिक साधनसंपत्ती या व यांच्याशी संबंधीत इतर सर्व बाबी वारसा या संकल्पनेत येऊ लागल्या आहेत. वारसा ठेव्याचे हे व्यापक स्वरूप युनेस्कोने (Unesco) मान्य केलेले आहे.^५

स्थावर आणि जंगम सांस्कृतिक ठेव्याबाबतची वारशाची संकल्पना विसाव्या शतकात आणखी विकास पावून कालपरत्वे अधिक वेगळ्या स्तरावर येऊन पोहचली, यात इ.स. १९५६ मध्ये पुरातत्वीय उत्खनने, १९६२ मध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण भूप्रदेश व प्रेक्षणीय स्थळे, १९६४ मध्ये ऐतिहासिक स्मारके, १९७२ मध्ये सांस्कृतिक आणि नैसर्गिक साधन संपत्ती, १९७६ मध्ये ऐतिहासिक स्थळे आणि सांस्कृतिक पर्यटन स्थळे, १९८२ मध्ये ऐतिहासिक प्रसिद्ध बागा, १९८७ मध्ये ऐतिहासिक शहरे व ऐतिहासिक संस्था व केंद्रे, १९९४ मध्ये अदृश्य स्वरूपातील वारसा ठेव्याचाही वारसा या संकल्पनेत समावेश करण्यात आला आहे.^६

वारसा ठेवा जतनाची आवश्यकता :

ग्रंथालयामध्ये प्रामुख्याने प्रकाशित वाचनसाहित्याचा आणि दृकश्राव्य ज्ञानसाधनांचा संग्रह करून त्याचे वितरण करण्यात येते. संशोधकांना, अभ्यासकांना या ज्ञानसाधना व्यतिरिक्त शिलालेख, ताम्रपट, दप्तरे, सनदा, हस्तलिखिते, स्थानपोथ्या, राजकीय व सामाजिक कार्यकर्त्यांचे मूळ लिखाण, त्यांचा पत्रव्यवहार व रोजनिशी, दुर्मिळ प्रकाशित वाचनसाहित्य आदि साधने तसेच मानवनिर्मित हस्तकौशल्याच्या वस्तू, मूर्ती, नाणी, शिल्पकृती, मंदिरे, स्मारके, लेण्या, ऐतिहासिक स्फूर्तीस्थळे, सांस्कृतिक उपक्रम, आदि वारसा ठेव्याच्या स्वरूपातील साधने (Resources) उपयुक्त ठरतात.^७

या साधनांद्वारे तत्कालीन ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक घटनांवर प्रकाश टाकला जातो. ही साधने कालांतराने विविध कारणांनी नाहिशी होतात किंवा जीर्ण होतात. त्यांचे ग्रंथालयीन वाचनसाहित्याप्रमाणे सुयोग्यरित्या जतन व्हावे व ती पुढील पिढीकडे संक्रमित व्हावीत यासाठी स्थानिक पातळीवर कार्यप्रणाली असणे गरजेचे आहे. सद्यस्थितीत दप्तरांच्या जतनासाठी शासकीय दप्तरखाने (Govt. Archives) आणि वस्तुंसाठी वस्तुसंग्रहालये (Museum) कार्यरत आहेत, परंतु त्यांची संख्या आणि क्षमता अतिशय मर्यादित आहे, आणि विविध माहिती साधने ठिकठिकाणी अगणित प्रमाणात विखुरलेली आहेत. ती समाजाच्या उपयोगी पडण्यासाठी स्थानिक पातळीवर या वारसा ठेव्याच्या ऐतिहासिक साधनांचे जतन करून त्यांची माहिती देणा-या यंत्रणेची आवश्यकता आहे. हे काम वारसा माहिती केंद्रासारखी संस्था,ग्रंथालय अथवा तेथील इतिहासप्रेमी संशोधक स्थानिक पातळीवर करू शकतात.

वारसा ठेव्याचे मानवी उन्नतीमधील महत्व :

देशाच्या विकासामध्ये केवळ आर्थिक उन्नती होऊन मानवी जीवन समृद्ध होऊ शकत नाही तर त्यासाठी विविध सांस्कृतिक पैलूंची जडणघडण जोपासली जाणे तेवढेच महत्वाचे आहे. हे कार्य आपल्या सांस्कृतिक वारसा ठेव्याद्वारे पार पडू शकते. सांस्कृतिक वारशाच्या अभ्यासातून मानवाच्या कला व संस्कृतीची गतकाळातील जडणघडण अभ्यासता येते. वारसा ठेव्याची दृश्य स्वरूपात पाहिलेली बाब दीर्घकाळ मानवी स्मृतीपटलावर टिकून राहते. वारसा स्थळ भेटीतून व्यक्तिस अनौपचारिक शिक्षण मिळते. त्याद्वारे व्यक्तीचा शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक, भावनिक,

सामाजिक, आर्थिक विकास होतो. श्रद्धास्थाने समाजाचे मनःस्वास्थ्य अबाधीत ठेवतात. ऐतिहासिक स्फूर्तीस्थळे युवकांमध्ये राष्ट्राभिमान तेवत ठेवतात. सांस्कृतिक कलाकृतींचा समृद्ध ठेवा देशाचे नाव जागतिक पातळीवर नेतात.^८ सांस्कृतिक वारशाच्या महत्वाविषयी डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन म्हणतात "वैज्ञानिक साधनांसोबत आपला उच्चतम सांस्कृतिक मूल्ये जोपासणारा नैतिक शिक्षण देणारा वारसा टिकविणे आवश्यक आहे, तरच आपली प्रगती परिपूर्ण होत राहिल." जॉर्ज वॉशिंग्टन म्हणतात "सद्गुणी माणसांच्या निर्मितीची जडणघडण परंपरेने चालत आलेल्या सांस्कृतिक वारशाद्वारे होत असते, म्हणून हा वारसा जतन करणे आजच्या विकसनशील अवस्थेमध्येही आपणास आवश्यक आहे." मानवाच्या जडण-घडणीमध्ये महत्वाची भूमिका पार पाडणा-या वारसा ठेव्याच्या जतन व संवर्धनाविषयी भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभागाचे माजी संचालक गो. तु. शेंडे यांनी वारसा ठेवा नोंदणीसाठी स्थानिक पातळीवरील संस्थांच्या सहकार्यातून देशभर राष्ट्रीय मिशन राबविण्याची आवश्यकता व्यक्त केली आहे.^९ सांस्कृतिक वारसा ठेव्याचे महत्त्व ओळखून त्याच्या जतनाविषयी भारतीय राज्यघटनेत नागरिकांच्या मूलभूत कर्तव्यात कलम ५१ क मध्ये स्पष्ट उल्लेख करण्यात आलेला आहे.

स्थानिक पातळीवरील वारसा ठेवा माहिती संकलन व नोंदणी प्रणाली : वारसा ठेव्याबाबत लिखित व मौखिक माहितीचे संकलन :

आपल्या स्थानिक परिसराची माहिती देणा-या विविध वाचनसाहित्याचा प्रथमतः शोध घेण्यात यावा. संदर्भासाठी हे वाचनसाहित्य मिळवावे यामध्ये गावाविषयी माहिती देणारे स्थानपोथीसारखे ग्रंथ, स्मरणिका, गावाच्या इतिहासावर प्रकाशित झालेले पुस्तक, पुस्तिका, देवदेवतांवर प्रकाशित झालेली पुस्तके, नियतकालिकात आलेले लेख, वृत्तपत्रीय कात्रणे, अहवाल, गॅझेटियर यासारख्या विविध वाचनसाहित्याचा शोध घेऊन त्याचे वाचन करण्यात यावे. या वाचनसाहित्यामध्ये आढळून आलेल्या विविध वारसाठेव्यांचे उल्लेख नोंदवून घेण्यात यावे. या उल्लेखीत ठेव्याचा पंचक्रोशीत प्रत्यक्ष फिरून शोध घेण्यात यावा. आवश्यक तेथे वयोवृद्धांचे मार्गदर्शन घ्यावे. वाचनसाहित्याव्यतीरिक्त काही महत्वाची माहिती अशा वयोवृद्ध जाणकार ग्रामस्थांकडून मिळू शकते. ती माहिती त्या-त्या वेळी नोंदवून घेण्यात यावी, या माहितीप्रमाणे वारसा ठिकाणांचा शोध घेण्यात यावा. अशा मौखिक माहितीद्वारे गावच्या परंपरा, प्रथा समजू शकतात. लोकगीत, पोवाडे, जात्यावरच्या ओव्या, भलरी गीते, भारूडे, झोपाळयावरील गाणी, सणाची गाणी इ. मौखिक माहितीद्वारे परिसराचा स्थानिक इतिहास, परंपरा समजू शकतात.

वारसा ठेव्यांची पाहणी :

वारसास्थळ भेटत अशा ठेव्यांची पाहणी करण्यात यावी. या पाहणीमध्ये महत्वाच्या वारसा ठेव्यांची नोंदणी करण्यात यावी. ही नोंदणी एका विशिष्ट पध्दतीने करण्यात यावी, या नोंदीमध्ये परिसरातील वारसा ठेव्यांचे साकलिक दर्शन घडावे असे त्याचे स्वरूप असावे. नोंदणी करण्यात येणारा दृश्य स्वरूपातील वारसा ठेवा पाहणी करून त्याचे वर्णन नोंदवण्यात यावे. आवश्यक त्या ठेव्यांची छायाचित्रे पूर्वपरवानगीने काढून घ्यावीत. अदृश्य स्वरूपातील वारसा ठेव्याचे प्रसंग म्हणजे विविध सांस्कृतिक उपक्रम, रूढी प्रथा परंपरा आदिंची माहिती संकलित करावी. यामध्ये हे कार्यक्रम नेमके केंव्हा घडतात कोणत्या ठिकाणी संपन्न होतात, त्याचे स्वरूप कसे असते याच्या नोंदी घ्याव्यात. अशा विविध कार्यक्रमांची कालानुक्रमे सूची तयार करावी. वर्षभरात घडून येणा-या विविध कार्यक्रमांना समक्ष उपस्थित राहून या कार्यक्रमांचे बारकाईने निरीक्षण करावे. आवश्यक त्या प्रसंगाची छायाचित्रे घ्यावीत. निरीक्षणात दिसून आलेल्या बाबींचे वर्णन त्या त्या वेळी नोंदवून ठेवावे. यामध्ये दिसून आलेल्या काही वैशिष्ट्यपूर्ण बाबी तपशीलवार नोंदवाव्यात. आवश्यकता भासल्यास वयोवृद्ध जाणकार मंडळींची मदत घ्यावी. अशा पध्दतीने एका वर्षभरामध्ये पंचक्रोशीत संपन्न होणा-या वेगवेगळ्या प्रकारच्या सांस्कृतिक उपक्रमांची माहिती संकलित करण्यात यावी. अशा प्रकारे दृश्य आणि अदृश्य स्वरूपातील वारसा ठेव्यांची पाहणी करण्यात यावी.

या बरोबरच परिसराची भरभराट कशी झाली, इथले मूळ निवासी कोण, इथे इतर जाती-जमातींची वस्ती कशी नि केंव्हा केली गेली, त्यांच्या धार्मिक प्रवृत्ती कोणत्या होत्या, पूजास्थाने कशी नी कुठं होती, व्यापार उदीम

कसा, कुणी वाढवला, शैक्षणिक संस्था कशा वाढल्या, इमारती कशा बांधल्या गेल्या अशा विविध अंगांनी स्थानिक इतिहासाचा मागोवा घेण्यात यावा. सारे तपशील गोळा करण्यासाठी भटकंती करावी. माहिती मिळवतांना तेथील लोक ती दिली तर जणू आपल्यावर कायदेशीर कारवाई होईल अशा भितीपोटी माहिती देण्यास टाळाटाळ करतात. हे गृहीत धरून खुबीने माहिती संकलित करावी.

पाहणीमध्ये माहिती संकलित करावयाच्या वारसा ठेव्यांची सूची :

- i) **गावची प्राकृतिक माहिती :** गावाचे भौगोलिक स्थान, राहणारा लोकसमूह कोणता, परिसरातील भौगोलिक वैशिष्ट्ये, डोंगर, टेकड्या, नदी इ.
- ii) **धार्मिक स्थळे :** मंदिरे, देवदेवतांची ठाणी, समाधीस्थळे, पीर/दरगाह, इतर धर्मीय प्रार्थना स्थळे उदा. मस्जिद, चर्च आदि.
- iii) **ऐतिहासिक वास्तू व स्थळे :** गढी, किल्ला, राजवाडा, स्मारक, ऐतिहासिक घटना व प्रसंग घडलेल्या वास्तू व स्थळे.
- iv) **नैसर्गिक व भौगोलिक प्रेक्षणीय स्थळे :** गावाशेजारील डोंगरद-या, टेकड्या, धबधबे, नदी पात्राचा विलोभनीय किनारा, विविध वनौषधींनी युक्त जंगल परिसर इ.
- v) **ग्रामसंस्कृतीच्या खूणा जोपासणा-या वास्तू :** पार, चावडी, धर्मशाळा, वेशी, बारवा, चौक, पाणवठ्याचे हौद, वाडे इ.
- vi) **वारसा मूल्य असलेल्या संस्था :** प्रारंभीच्या काळातील शासकीय कार्यालयांच्या इमारती, शैक्षणिक संस्थांच्या इमारती, शताब्दी महोत्सव साजरा केलेल्या जुन्या इमारती इ.
- vii) **व्यावसायिक :** गावात विविध व्यवसाय करणारे व्यावसायिक, विशेष कसब असणारे व्यावसायिक उदा. तेली, कुंभार, चांभार, बुरुड, शिंपी इ.
- viii) **उद्योगधंदे :** परिसरात चालणारे विविध उद्योगधंदे, त्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण असे काही उद्योग.
- ix) **व्यापार / बाजारपेठा :** गावाची प्रमुख बाजारपेठ, उल्लेखनीय उलाढाल होणा-या विशिष्ट मालाचा प्रसिध्दीस आलेला व्यापार उदा. लिंबू व्यापार.
- x) **कला :** गावामध्ये जोपासण्यात आलेल्या विविध कला. उदा. संगीत, नाट्य, नृत्य, शिल्प, चित्रकृती आणि त्यांचे दिग्गज उपासक.
- xi) **क्रीडा :** या परिसरात परंपरेने जोपासलेला क्रीडा प्रकार आणि त्यातील नामांकित क्रीडापटू.
- xii) **क्रीडा सुविधा :** गावातील तालमी, खेळाची मैदाने, कुस्त्याचे फड (हंगामे) भरवण्याची ठिकाणे, अलीकडच्या काळातील जीम्, क्रीडासंकुले इ.
- xiii) **साहित्य :** गावातील प्रतिभावंतांकडून निर्माण झालेली साहित्य कृती, वृत्तपत्रीय चळवळी, संशोधकीय कार्य, साहित्याचे उपासक आदि.
- xiv) **सांस्कृतिक उपक्रम :** गावाच्या पंचक्रोशीमध्ये वर्षभरामध्ये घडून येणारे विविध उत्सव, सार्वजनिक धार्मिक उपक्रम, कौटुंबिक परंपरेतील विशेष उल्लेखनीय प्रथा, सणसमारंभ, लोककलेचे विविध कार्यक्रम, कृषि संस्कृतीमधील उल्लेखनीय प्रथा परंपरा आदि.
- xv) **सांस्कृतिक चळवळीची स्थळे :** सांस्कृतिक उपक्रम घडून येणा-या स्थळांमध्ये सांस्कृतिक भवने, समाजमंदिरे, मठ, मठाशेजारील प्रांगणे, मंगलकार्यालये आदि.
- xvi) **घराण्यांच्या वांशिक व परंपरेच्या वारसा बाबी :** कुलदैवते, घराण्याचे अधिष्ठान असलेली पूजास्थाने, परंपरेने चालत आलेले घराण्यांचे मान, वंशावळ आदि.
- xvii) **वारसामूल्य असलेल्या वस्तू (Heritage Objects) :**
अप्रतिम काष्ठ व पाषाण शिल्पकृती, मूर्ती, इतर दगडी कोरीव कामाच्या वस्तू, जुन्या नाण्यांचे संग्रह, जुने संदर्भ असलेले दस्तऐवज, बाडे, पोथ्या, पूर्वजांच्या वापरातील डाय-या, जुन्या वस्तू, भांडी, अवजारे, उपकरणे आदि विविध संग्राह्य वस्तू.

xviii) व्यक्तीदर्शन: पंचक्रोशीतील विविध क्षेत्रातील नामांकित व्यक्तींची छायाचित्रासह त्यांच्या क्षेत्रातील उल्लेखनीय कामगिरीची माहिती. उदा.

- १) धार्मिक क्षेत्रात मार्गदर्शन करणारी विचारवंत व्यक्ती. यामध्ये मठ-मंदिरातील उल्लेखनीय कार्य केलेल्या मार्गदर्शक व्यक्ती, त्याचप्रमाणे कीर्तनकार, विचारवंत व्याख्याते, मोठमोठे धार्मिक उत्सव कुशलतेने पार पाडलेले जुने जाणकार याप्रमाणेच गावामध्ये असलेल्या इतर धर्मातील मार्गदर्शक विचारवंत व्यक्ती.
- २) गावाची वीरश्री - स्वातंत्र्य चळवळीत उल्लेखनीय कार्य केलेल्या व्यक्ती, अलीकडच्या काळात सिमावर्ती भागात चकमकीत शहीद झालेले गावचे जवान आदि.
- ३) समाजसुधारक व्यक्ती - गावामध्ये वैचारिक प्रबोधन घडवून आणून सामाजिक सुधारणेचा ध्यास घेतलेली ध्येयवेडी व्यक्ती.
- ४) शिक्षण क्षेत्रात कार्य करणारी थोर व्यक्ती - उल्लेखनीय कार्य करणारे शिक्षक, शाळा महाविद्यालयांचे संस्थापक आदि.
- ५) गावातील व्यापार व उद्योग क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करणा-या नामांकित व्यक्ती.
- ६) गावातील हरहुन्नरी संशोधक व्यक्ती - विविध क्षेत्रातील नाविण्यपूर्ण असा शोध लावणारी व्यक्ती उदा. अस्थीभंग झालेल्या रूग्णावर यशस्वीपणे उपचार करणारी व्यक्ती, कृषिक्षेत्रात नाविन्यपूर्ण क्लृप्ती शोधणारी व्यक्ती, वैद्यकीय क्षेत्रात वनौषधींचे ज्ञान असणारी व गावातील किरकोळ आजारावर पारंपारिक आयुर्वेदीक उपचार करणारी उल्लेखनीय व्यक्ती आदि विविध क्षेत्रात समाजास उपयुक्त ठरणारे संशोधकीय कार्य करणा-या व्यक्ती.
- ७) कला उपासक तज्ज्ञ व्यक्ती - यामध्ये कलेच्या सर्व क्षेत्राचा व्यापक विचार करून अशा कलेची जोपासना करून आपल्या परिसरातील सांस्कृतिक घडामोडीमध्ये उल्लेखनीय भर घालणा-या नामांकितांचा समावेश करावा. उदा. संगीत, नाटय, नृत्य, शिल्पकला, चित्रकला, गायन विविध लोककला, भारूड इ. तसेच शाहीर, तमासगीर, कलगीतु-याचा सामना करणारी व्यक्ती, गावच्या वैशिष्ट्यावर गीत रचना करणारी व्यक्ती आदि.
- ८) क्रीडा क्षेत्रातील उल्लेखनीय व्यक्ती - यामध्ये नामांकित क्रीडापटू, क्रीडा प्रशिक्षक, पूर्वीचे गाजलेले मल्ल त्यांचे वस्ताद, त्यांनी गाजवलेले पराक्रम इ.
- ९) साहित्यिक - यामध्ये साहित्यक्षेत्रात उल्लेखनीय योगदान असणा-या व्यक्तींचा समावेश करावा. उदा. स्थानपोथी लिहिणारे, गावच्या धार्मिक स्थळावर पुस्तक लेखन करणारे, साहित्य क्षेत्रात संशोधन करणा-या व्यक्ती, कथा कादंबरी लेखक आदि.
- १०) गाव पूर्वीचे संस्थान असल्यास अशा संस्थानाचे ऐतिहासिक पुरुष, त्यांचे आजच्या पिढीतील वारस इ.
- ११) गावगाडा हाकणा-या प्रमुख व्यक्ती - गावात सर्व समाजास मान्य असलेले उल्लेखनीय कार्य करणारे पाटील, सरपंच, नगराध्यक्ष आदि जनमानसात मान्यता पावलेल्या व्यक्ती.
- १२) प्रसिध्द राजकारणी व्यक्ती - जिल्हा, राज्य, देशपातळीवर दीर्घकाळ नेतृत्व करणारी राजकीय क्षेत्रातील महनीय व्यक्ती.
- १३) वस्तू संग्रहाचा छंद असणारी संग्राहक व्यक्ती - उदा. नाणी, पोस्टाची तिकिटे, घडयाळे, भांडी, मूर्ती, गारगोटी आदिचा छंदाने संग्रह करून ठेवलेल्या व्यक्ती.
- १४) या व्यतिरिक्त इतर क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करणा-या व्यक्ती - उदा. पत्रकार, अभियंते, वैज्ञानिक, शासनाच्या प्रशासकीय पदावर काम केलेल्या व्यक्ती आदि.

वारसा ठेव्याची पाहणी (सर्वेक्षण) करण्याची पध्दती :

गावच्या पंचक्रोशीमध्ये वारसा ठेव्याची माहिती संकलन करताना वारशाच्या सूचीत नमूद केलेल्या विविध प्रकारच्या वारशांचा दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेऊन सतर्कतेने परिसर फिरून निरीक्षण करण्यात यावे. शोधक नजरेने पाहणीमध्ये आढळून आलेला वारसा ठेवा कोणत्या प्रकारामध्ये मोडतो याची प्रथम निश्चिती करण्यात यावी. या

वारशाच्या माहितीचे टिपण करण्यापूर्वी संबंधित वारसा ठेवा ज्या प्रकारात मोडतो त्या प्रकारचा सांकेतिक क्रमांक (Code No.) कागदावर प्रथम लिहावा.

उदा. A मंदिरे, B समाधी स्थळे, C इतर धर्मीय प्रार्थना स्थळे, D ऐतिहासिक स्थळे, E वारसामूल्य असलेल्या संस्था, F कला संस्कृती, G क्रीडा संस्कृती, H वारसामूल्य असलेल्या वस्तू (Heritage Objects), I नामांकित व्यक्ती आदि माहिती नोंदवतांना या सांकेतिक अक्षराचा प्रथम उल्लेख करून त्यापुढे क्रमशः १, २, ३, असे क्रमांक देऊन त्यानंतर संबंधित वारशाची माहिती नोंदवून घ्यावी. आवश्यकता असल्यास छायाचित्रेही काढून घ्यावी. या छायाचित्रासही लिखित माहितीस असलेला सांकेतिक क्रमांक द्यावा. अशा प्रकारे पाहणी करतांना जे जे वारसा ठेवे दृष्टीस पडतील ते ते त्यांच्या प्रकारानुसार सांकेतिक क्रमांक देऊन नोंदवून घ्यावेत. नोंदीचे कागद आणि छायाचित्रांचा संग्रह वाढत गेल्यानंतर त्याची वर्गवारी करतांना, वारसाठेव्याची सूची तयार करतांना या सांकेतिक क्रमांकाप्रमाणे माहितीची वर्गवारी करणे अतिशय सुलभ होऊ शकते.

विविध प्रकारच्या वारसा ठेव्यांना संकेत क्रमांक देऊन प्राथमिक स्वरूपात संकलित झालेल्या माहितीच्या नोंदीचे सर्व कागद, छायाचित्रे, संकेत क्रमांकाप्रमाणे जुळवून ठेवावेत. सर्वेक्षणात आढळून आलेल्या विविध वारसा स्थळी साज-या होणा-या सांस्कृतिक, ऐतिहासिक कार्यक्रमांची वर्षभराची दिनदर्शिका तयार करून ठेवावी. त्यात नमूद केलेल्या तिथीप्रमाणे त्या-त्या वारसा स्थळी जाऊन त्या-त्या उपक्रमांची टिपणे, छायाचित्रे काढून ती प्राथमिक टप्प्यात संकलित झालेल्या माहितीमध्ये समाविष्ट करावीत. या उपक्रमातून संकलित झालेल्या नाविण्यपूर्ण माहितीमुळे प्राथमिक सर्वेक्षणात नोंदविलेल्या काही बाबींमध्ये फेरबदल करून घ्यावेत. सर्वेक्षणाच्या प्रारंभी प्राप्त झालेल्या वाचनसाहित्यात आलेले गावचे उल्लेख आणि आपण केलेल्या सर्वेक्षणातील नोंदी यांची पडताळणी करून पाहावी. कालपरतचे झालेले बदल यातून निदर्शनास येतील. स्थानिक इतिहासाचा अंतीम मसुदा लिहितांना त्याचीही चिकित्सकपणे मांडणी करण्यात यावी. आपल्या लेखनात स्थानिक इतिहासाच्या निदर्शक असलेल्या महत्वाच्या ऐतिहासिक बाबींचे पुढील पिढ्यांसाठी संवर्धन होण्याकरता विधायक सूचना करण्यात याव्यात.

वारसा ठेवा नोंदणी प्रणालीची उपयोगिता :

- स्थानिक परिसरातील भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्वाची माहिती या प्रणालीद्वारे संकलित होईल. स्थानिक इतिहासाचे अधिकृतपणे लेखन(Documentation) होईल.
- स्थानिक वारसा ठेव्याच्या धांडोळ्यामध्ये आढळून आलेला महत्वाचा वारसा ठेवा नामशेष होण्यापासून वाचला जाईल.
- वारसा ठेव्यांची पाहणी करतांना लिखित नोंदीसोबत जी छायाचित्रे संकलित होतील ती भावी पिढ्यांना नामशेष झालेल्या ठेव्यांची माहिती समजून घेण्यासाठी उपलब्ध राहतील.
- वारसा ठेव्यामधील प्रेरणादायी ऐतिहासिक स्फूर्तीस्थळाशी संबंधित औचित्याच्या प्रसंगी त्या-त्या दिनविशेष तिथीला सजग नागरिक /विद्यार्थी कार्यक्रम करतील. त्याद्वारे त्या-त्या स्फूर्तीस्थळांची भावी पिढ्यांना कायम स्वरूपी माहिती मिळत राहील.
- आजच्या युवकांना जगाचा, देशाचा इतिहास सांगता येतो, मात्र आपल्या गावचा इतिहास माहिती नसतो. ही परिस्थिती बदलून स्थानिक इतिहास (Local History) माहिती होईल.
- स्थानिक इतिहासाच्या संकलनातून प्रादेशिक इतिहास व राष्ट्रीय इतिहास समृद्ध होत राहतील.
- शासकीय पर्यटन विकास आराखडे राबवतांना स्थानिक इतिहासाची संकलित माहिती उपयुक्त ठरेल.

संदर्भ :

१. केतकर श्रीधर व्यंकटेश, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, खंड २१(व) पृ. १७७-१८०

२. Macmillan English Dictionary for Advance Learners, London, Macmillan Publishers Ltd, २००२, Pg. ६७१, ७३५ & ९३४
३. The New Shorter Oxford English Dictionary, Vol. १, New York, Oxford University Press, १९९३, Pg. १३६४ & १८६३
४. Compact Oxford Dictionary Thesaurus & Word Power Guide, New Delhi : Oxford University Press, २००४ : Pg. १६८ & ४१९
५. Awasthi Shalini (२००४) Heritage : Comodification Vis. A-Vis conservation, Rakshitri : १: Pg. ३५-३६
६. कित्ता पृ. ३७
७. सातभाई श्रीनिवास (२०१४), स्थानिक इतिहासाच्या अभ्यासाची आवश्यकता, Proceeding of National Conference on , Historiography and Methodology of Local History, C.T. Bora college, Shirur, Dist. Pune. Pg ३८-४२
८. मते विनित (२००४) व्यक्तिमत्व विकासासाठी अनौपचारिक शिक्षण, शिक्षण आणि समाज, खंड २७ अंक ३, पृष्ठ ३७-४२
९. शेंडे गो. तु. (२००६) ऐतिहासिक प्राचीन अवशेषांच्या संरक्षणार्थ राष्ट्रीय अभियान : अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद अधिवेशन, अध्यक्षीय भाषण, प्राचीन विभाग, शारदानगर, बारामती, जि. पुणे (दि. ११-१२-२००६)